

О. В. Лисенко

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), institute@history.org.ua

ВПЛИВ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ НА СТАНОВЛЕННЯ ЇЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ У 1917–1918 рр.

У статті проаналізовано взаємозв'язок між успіхами та невдачами діяльності органів місцевого самоврядування в Україні у часи царизму та здобуттям і втратою нею незалежності на початку XX ст. Показано, що багато з тих причин, котрі не дали Україні відстояти свою самостійність, мали свої витоки ще з середини 18 століття, йдеться насамперед про розкол українського суспільства на бідних селян та багатих землевласників з числа колишньої козацької старшини. Останні вважали себе складовою частиною загальноімперської еліти і з презирством ставилися до свого простого народу. Цей розкол був певною мірою знівельований на рубежі XIX–XX ст., насамперед завдяки енергійній діяльності української консервативної еліти, котра очолювала місцеві органи самоуправління, передусім земства та тісно пов'язані з ними кооперативи, особливо у невеликих, переважно україномовних містах. У земствах та кооперативах українці вчилися вести реальну господарську та економічну діяльність. У них формувалися нові кадри для розвитку української економіки на нових ринково-демократичних засадах, котрі повинні були поступово замінити наскрізь просякнуту бюрократизмом російську напівфеодальну економіку. Щодо великих промислових, переважно російськомовних міст, то тут, окрім Катеринослава, справи були значно гіршими через утиски з боку царизму. Після здобуття Україною незалежності, коли, здавалося б, можна було повністю ліквідувати спровокований самодержавством штучний розкол українського суспільства, представникам української верхівки забракло розуму поділитися з народом своїми земельними угіддями (звісно, окрім цього, були наявні й інші складні об'єктивні обставини). Натомість вони почали, частково вимушено, загравати з представниками російської верхівки. Все це викликало обурення в українського народу, чим скористалися спочатку українські соціалісти, а потім і російські більшовики, що й призвело до втрати Україною своєї самостійності.

Ключові слова: самоврядування, земства, кооперація, економіка, консерватори, соціалісти.

O. V. Lysenko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine
XIX — early XX centuries, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine), institute@history.org.ua

INFLUENCE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN UKRAINE IN THE IMPERIAL TIMES ON THE ESTABLISHMENT OF ITS INDEPENDENCE IN 1917–1918

Abstract

The article analyzes the relationship between the successes and failures of local self-government in Ukraine during tsarist times and the gaining and loss of independence in the early twentieth century. It has been shown that many of the reasons that prevented Ukraine from asserting its independence had their origins in the middle of the 18th century. First of all it is about the split of Ukrainian society into the poor peasants and rich landowners originated among the former Cossack leaders. The latter believed themselves to be part of the imperial elite and treated common people with contempt. This split was somewhat reduced at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, primarily due to the energetic activity of the Ukrainian conservative elite, which headed local self-government bodies, primarily zemstvos and closely related to them cooperatives, especially in small, mostly Ukrainian-speaking towns. In zemstvos and cooperatives Ukrainians learned to pursue real economic activities. They created new staff for the development of the Ukrainian economy on the new market-democratic principles, which should gradually replace the Russian feudal economy that was imbued with bureaucracy. Meanwile in the large industrial, mostly Russian-speaking cities, with the exeption of Katerinoslav, the situation was much worse because of the tsarist oppression. Gaining of the Ukrainian independence seemed to be the best opportunity to overcome the artificial split in the Ukrainian society provoked by the tsarist autocracy. But the representatives of the Ukrainian elite did not appear to be wise enough to share with the people their vast lands (of course, there were a lot of other complicated objective circumstances). Instead, they began, partially forced, to flirt with the representatives of the Russian elite. All this caused resentment among the Ukrainian people. This resentment was first misused by the Ukrainian socialists and then by the Russian Bolsheviks, which led to the loss of Ukraine's independence.

Keywords: *self-government, zemstvos, co-operation, economy, conservatives, socialists.*

Здобуття Україною незалежності на початку ХХ ст. відбувалося дуже спонтанно, як реакція на такий же спонтанний розвал ще недавно, здавалося б, непорушної Російської імперії. На жаль, українці виявилися організаційно неготовими до такого стрімкого та несподіваного розвитку

подій. Ідеться, насамперед, про відсутність у них елементарної єдності. В цей час в українському суспільно-політичному житті існували два багато в чому протилежні погляди на принципи становлення своєї незалежної держави — модні тоді соціалістичні ідеї з їх опорою на молодих недосвідчених демагогів і найбідніші верстви населення та український консерватизм з опорою на людей, котрі займали не останні місця в російських імперських структурах, і багатих землевласників. Саме через відсутність єдиної, зрозумілої всім національної ідеї Україна, на відміну від Польщі та навіть маленьких прибалтійських країн, не змогла відстояти свою щойно здобуту незалежність, наслідком чого стали жорстокі сталінські репресії та голодомори в яких загинули мільйони українців. Якщо негативна роль українських соціалістів тут не викликає ніяких запитань, то діяльність їхніх опонентів є дуже неоднозначною. Тому метою нашого дослідження є правдиве висвітлення як заслуг консервативної української верхівки в здобутті української незалежності на початку XX ст., так і її вини за втрату державності.

Починаючи з середини 18 століття українська старшина була відірвана від власного народу і являла собою радше частину імперської еліти. Це пояснювалося тим, що у 1762 р. російська імператриця Катерина II видала указ, за яким українська верхівка була прирівняна до російського дворянства. Звичайно, українська знать лише виграла від цього, а от селянство — навпаки, бо російський уряд усіляко гальмував розвиток сільського господарства. У своїй праці “Українська революція і робітництво” відомий український історик О. Рєєнт зазначає: “Слід зауважити, що Катерина II зовсім не сприймала можливість самостійного розвитку України й на практиці проводила жорсткий послідовний курс на її закабалення. Наслідки такої політики одразу ж згубно позначилися на розвитку краю”¹.

Ситуація, коли і російська знать, і українська старшина разом пригнічували місцеве населення, тривала в Україні більш ніж сто років аж до кінця XIX ст., коли за царювання Олександра III та його сина Миколи II Російська імперія змінила політичну орієнтацію з традиційної проницької на проантантівську і в країну прийшли велетенські західні інвестиції, котрі, на жаль, при мінімальній користі для місцевого населення створили величезні соціально-економічні проблеми. Самодержавство на угоду своїм іноземним кредиторам перетворювало Російську імперію, особливо Україну, на територію, де придушувалася усяка підприємницька

¹ Рєєнт О. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. Київ, 1996. С. 30.

ініціатива місцевого населення, причому не лише етнічних українців, поляків та євреїв, але й росіян. У результаті утруднювався процес розвитку дрібного та середнього бізнесу, який у європейських країнах створює лівову частину робочих місць і робить дуже значний внесок як у загальнодержавний, так і в місцеві бюджети, що забезпечує розвиток регіонального самоуправління.

Так, Т. Лазанська зазначає: “Один з англійських капіталістів, що побував у 1902 р. в Росії, запевняв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії “прямо казкова”, і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких місцевих конкурентів. Під тиском великих акціонерних товариств майже повністю зникають зі сцени економічного життя дрібні селянські розробки. Так, на Донбасі з 114 великих копалень, які були досліджені у 1901 р., 94% вугілля давали акціонерні підприємства. Не витримали з ними конкуренції і деякі поміщики-індивідуали. Навіть знамениті макіївські копальні Іловайського стали власністю французів”². Як результат, в Україні не склалося національне підприємницьке середовище, котре в європейських країнах завжди було рушійною силою суспільного прогресу.

Якби подібною діяльністю займалися ворожі до Російської імперії німці, то подібну поведінку ще можна було б зрозуміти. Справді, стратегія на те, щоб підірвати у супротивника соціально-економічну стабільність в тилу, викликати там спочатку невдоволення, а потім за допомогою своїх агентів та провокаторів і збройне повстання, котре перекинеться на військові частини, не є чимось надзвичайним у світовій військовій історії. Але в Україні цим займалися не вороги, а ніби “союзники” Російської імперії, ті, хто потім під час війни ще мав нахабство вимагати від росіян та українців виконувати свій начебто “союзницький обов’язок”, а насправді слугувати безплатним м’ясом у безглузких, самовбивчих атаках на добре підготовані німецькі укріплення. Подібна діяльність у будь-якій демократичній країні одразу б викликала жорстку реакцію з боку правоохоронних органів, однак російська провладна верхівка на чолі з імператором Миколою II, прозваним у народі “Кривавим”, навпаки, усіляко сприяла здирництву іноземного, передусім антантівського капіталу в Україні та перешкождала економічному розвитку власних громадян. Усе це викликало обурення серед широких верств українського суспільства. Однак українська консервативна верхівка, особливо та її частина, котра посідала високі посади в офіційних імперських структурах,

² Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. Київ, 1999. С. 157–158.

значною мірою була просякнута самодержавним духом, уміла лише виконувати вказівки “згори” і зовсім не відчувала реальних потреб і настроїв широких народних мас, продовжувала підтримувати відверто антинародну політику царизму, на відміну від більш оперативних в цьому плані українських соціалістів.

Однак українські консерватори не були однорідними. Серед них було також багато людей, котрі не були напряму пов’язані з самодержавною системою, а плідно працювали в органах місцевого самоврядування, насамперед земствах, здобуваючи там чималий досвід практичної господарської та організаційної роботи. Вони розуміли, що царизм веде український народ до соціально-економічної катастрофи і потрібно терміново реагувати на вимоги населення щодо забезпечення їхніх реальних життєвих потреб. Однак більш ніж сто років розколу в українському суспільстві створили між українськими “верхами” і “низами” величезну матеріальну та культурну прірву, яку дуже важко було здолати.

До позитивних якостей українських земців та тісно пов’язаних з ними кооператорів потрібно віднести те, що це були люди, котрі, з одного боку, уміли тримати удар, а з іншого — шукати компромісів, де це потрібно. Це було зумовлено тим, що ті етнічні українці, котрі прагнули поєднати роботу в органах місцевого самоврядування в Україні з працею на благо соціально-економічного, національно-культурного та освітнього розвитку українського народу, опинялися в дуже складному становищі, особливо у великих містах, приміром Києві. Вони не ставали своїми серед своїх колег, бо, як це було заведено в Російській імперії, значна частина гласних міської думи зовсім не переймалася проблемами та потребами населення, а займалася виключно самозбагаченням, використовуючи для цього недосконалість законів. У таких умовах голоси свідомих українців, котрі прагнули використати Київську міську думу заради покращення соціально-економічного та культурно-освітнього становища людей, часто нагадували голос волаючого у пустелі. Так, була відхилена пропозиція щодо реформування роботи поліції, подана відомим українським діячем О. Кониським, котрий завоював великий авторитет у киян, захищаючи їхні інтереси в освіті та загальнодоступності хлібних виробів³.

З іншого боку, свідомі українці, спроможні виконувати конкретну роботу задля народного блага, ставали мішенню для нападок різного штибу націонал-демагогів, котрі, нічого не вміючи і не бажаючи робити, огульно й безпідставно звинувачували їх у співпраці з російським

³ Глизь Ю. “Особлива думка” гласних київської міської думи у її діяльності (1871–1914). Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Київ, 2017. Вип. 27. С. 63.

самодержавством. Це змушувало українських діячів ще більше задуматися, а чи потрібно їм брати участь у діяльності подібних органів та до того ж часто ще й не маючи можливості зробити щось задля блага свого народу. Тому й не дивно, що після відхилення своєї пропозиції О. Кониський вирішив більше не балотуватися до Київської міської думи, а активність інших свідомих українців, зокрема О. Кістяківського та В. Антоновича, різко знизилася⁴. Такі тенденції ще більше посилювалися після 1892 р., коли було видано закон, який надавав губернаторові право на власний розсуд і без поважних причин призупиняти виконання постанов міської думи. Зрозумівши, що у великих містах підпорядковані губернаторам місцеві думи, які, по-перше, фактично перестали бути органами місцевого самоуправління, а по-друге, були наскрізь просякнуті імперським рабським духом чинопочитання, підлабузництва, злочинства та здирництва, не лише не дають можливості плідно працювати на благо людей, але й компрометують в очах суспільства їхніх членів, значна кількість свідомих українців покинула працю в органах місцевого самоуправління. Отже, відбувся природний відбір, в результаті якого залишилися лише ті, хто умів поєднувати здатність тримати удар з умінням “викручуватися” та шукати вигідні українському народові компроміси, в тому числі і з російською владою.

Особливо успішно в органах місцевого самоуправління ці діячі працювали у невеликих містах з переважно українським населенням. Так, на Полтавщині українську національну справу провадило місцеве губернське земство на чолі з представником старовинного козацького роду Ф. Лизогубом. Земські гласні та інструктори засновували по селах склади хліборобських знарядь та машин, громадські крамниці, позичково-ощадні, позичкові та кредитові каси, фінансово підтримували українські національно-культурні товариства. Їм доводилося працювати в умовах нескінченних причіпок та заборон із боку адміністрації. Приміром, у липні 1912 р. полтавський губернатор звернувся до полтавської земської управи із заявою, що він одержав від міністерства внутрішніх справ відомості про те, що полтавське земство у своїх зверненнях і листах до різних осіб про збір грошей на пам’ятник Т. Шевченку користується українською мовою, і що такі звернення з боку громадських і урядових інституцій заборонені законом⁵. Також за наказом полтавського губернатора було заборонено користуватися українською мовою на зборах та в

⁴ Там само.

⁵ Дописи // Рада. 1912. № 171. 27 лип.

діловодстві місцевого українського товариства “Боян”⁶. Не дозволено цьому товариству було й користуватися помешканням міського театру, що значно звузило його можливості в артистичній діяльності⁷.

Але навіть у таких нелегких умовах полтавським земцям та кооператорам вдалося досягти певних успіхів. Так, у липні 1912 р. в Полтаві була відкрита нова українська книгарня, в якій продавалися українські книжки, газети та журнали⁸. 21 листопада того ж року товариство “Боян” влаштувало концерт української історичної пісні. Перед концертом член товариства В. Щопотєв прочитав лекцію “Українські історичні думи та пісні”. Чоловічий хор “Бояна” виконав пісні: “Про Байду”, “Про Залізняка”, “Про Дорошенка”⁹.

Успіхи полтавських земців та кооператорів посприяли розвиткові українських промислів у сусідній Харківській губернії та налагодженню між ними взаємовигідного співробітництва. Так, наприкінці 1912 р. в Харкові було засновано “Литературно-художественный кружок”, при якому було створено український архітектурно-художній відділ, який поставив собі за мету якомога ширше розповсюджувати український стиль та українське мистецтво взагалі. На чолі цього відділу стояв С. Васильківський, до нього увійшли також найкращі українські архітектурно-художні сили: С. Тимошенко, К. Жуков та ін. У тому ж 1912 р. Полтавська земська управа звернулася до українського архітектурно-художнього відділу з проханням порадити, як краще влаштувати українську школу малювання для кустарів. Після кількох засідань український відділ виробив програму для навчання в цій школі, яка була пристосована до потреб кустаря¹⁰. Вироби полтавських кустарів користувалися великим попитом далеко за межами своєї губернії. Так, 3 липня 1916 р. миколаївська “Просвіта” організувала народну гулянку “Ніч на Івана Купала”, де була влаштована лотерея, в якій розігрувалися українські художні вироби, виконані кустарями Полтавської губернії¹¹. Отже, виникла плідна взаємодія та розподіл праці між різними інституціями та регіонами України: Харківський відділ допомагає Полтавському губернському земству налагодити виробництво українських кустарних виробів, які потім продає миколаївська “Просвіта” під час національних етнографічних свят.

⁶ Українське життя // Рада. 1912. № 173. 29 лип.

⁷ Там само. № 185. 14 серп.

⁸ Там само. № 168. 24 лип.

⁹ В наших товариствах // Рада. 1912. № 271. 27 листоп.

¹⁰ Українське життя // Рада. 1912. № 276. 2 груд.

¹¹ Лист Ради Українського товариства “Просвіта” у Миколаєві (12 березня 1916 р.) // Державний архів Миколаївської області. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 121.

Це була нова і надзвичайно позитивна риса в українському національно-культурному та економічному русі.

Тісна взаємодія між земцями та українськими кооператорами існувала й на Поділлі, що забезпечило його надзвичайно успішний розвиток. Особливо важливою в цій справі стало поширення серед українських селян потрібних їм сільськогосподарських книжок. Так, 17–18 серпня 1909 р. у Жмеринці відкрився I з'їзд представників подільських товариських крамниць, скликаний губернською земською управою. Одним із важливих рішень з'їзду була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавати книжки, які із 10% знижкою надавала кам'янець-подільська “Просвіта”.

Для того, щоб кооперація охоплювала якнайширші верстви українського суспільства, потрібно було популяризувати її в пресі. Тому, на початку 1910-х років почали відкриватися українські газети та журнали, котрі мали на меті пропаганду ідей кооперації серед широких верств суспільства. Центром цього надзвичайно позитивного руху став Київ. Так, 7 жовтня 1912 р. тут відбулися установчі збори українського видавничого товариства “Наша кооперація”. Першим його завданням стало друкування однойменного періодичного органу¹². Потреба у виданні останнього дуже гостро відчувалася тоді на Наддніпрянщині. Адже кооперативний рух, який тут широко розвинувся, настійно вимагав періодичного видання, яке б було доступним за мовою і за змістом відповідало регіональним інтересам. У січні 1913 р. було опубліковано перший номер “Нашої кооперації”. Надалі вона виходила двічі на тиждень, її ціна становила 2 руб. 50 коп. на рік і була цілком доступною для пересічного робітника або селянина Наддніпрянської України¹³.

21 лютого 1913 р. в Києві відбулися перші загальні збори товариства “Український агроном”. Його головна мета полягала у тому, щоб допомагати землеробам, видаючи відповідну друковану продукцію рідною мовою. Крім того, на зборах було вирішено відкрити склади, агрономічне бюро та консультаційні контори. До товариства мав перейти також журнал “Рілля”. Цей український агрономічний часопис був заснований ще у 1907 р. у Петербурзі видатним діячем української кооперації Є. Архипенком¹⁴. У той час це видання мало назву “Українське бджільництво”. 1910 р. його видання перенесли до Києва, де він почав виходити під назвою “Рілля”. 1912 р. часопис звернувся до своїх читачів —

¹² Садовский В. Наша кооперация // Украинская жизнь. 1913. № 2. С. 109.

¹³ Там же.

¹⁴ Новое общество “Украинский агроном” // Украинская жизнь. 1913. № 4. С. 83–84.

здебільшого українських селян із закликом допомогти заснувати агрономічне видавництво. Цей заклик знайшов розуміння серед українців. До редакції почали надходити пожертвування, на які було видано кілька корисних сільськогосподарських брошур. На жаль, поліція скоро заборонила збирати гроші й ця потрібна справа припинилася¹⁵.

Отже, українська консервативна верхівка, котра очолювала земства та тісно пов'язаний з ними кооперативний рух, зуміла зацікавити національними ідеями значні верстви селянства, почала готувати з них людей, здатних самостійно вести економічну, господарську, культурно-освітню діяльність. Вона створила передумови того, що селяни, особливо молодь, масово пішли у національно-культурні та економічні установи, створюючи в них зачатки власної, нехай і неформальної, але дуже дієвої вертикалі влади. Тобто українське село починало ставати альтернативою тому закостенілому бюрократичному ладу, який панував у Російській імперії. Отже, в цей же час в Україні, завдяки національно свідомим земцям та кооператорам, національна ідея почала проникати в найширші верстви українського селянства, мобілізуючи його на активні соціально-економічні та громадські дії. Особливо яскраво цей процес спостерігався у місцевостях з переважно українським населенням, котрі в подальших подіях виявилися найбільш надійними бастионами в боротьбі за незалежність.

Однак у великих промислових містах здобутки земців та кооператорів виявилися значно меншими. Ще до початку та під час Першої світової війни великий вплив у них здобули більшовики, і саме вони в подальшому стали тими осередками, на які росіяни спиралися в своїй агресії проти незалежної Української держави. Винятком тут був лише Катеринослав, де імперська влада дуже поблажливо ставилася до українців. На наш погляд, таке ставлення катеринославського губернатора до українства не було випадковим. Тут, в урбаністичному, промисловому регіоні, розвиток кооперації відповідав інтересам розвитку імперської інфраструктури навіть більше, ніж в аграрних Полтавщині чи Поділлі. Адже швидке зростання промислових потужностей вимагало великої кількості робітників, а це, в свою чергу, потребувало інтенсифікації сільського господарства, котре було неможливим без активної кооперації. Одним із найбільш важливих засобів її розвитку були виставки сільського господарства. На них селяни мали змогу бачити нові машини, дізнатися, котрі з них найкращі та де їх можна придбати. Тут можна було також знайти нові, кращі породи худоби, нові сорти насіння, взагалі пізнати

¹⁵ Там же. С. 84.

багато корисних для себе речей. Катеринославські інтелігенти також використовували ці сільськогосподарські виставки для поширення української літератури. Для цього було вирішено організовувати на них спеціальні відділи популярної української книжки з медицини, ветеринарії та сільського господарства й показати їх на виставках у селах Тамановці та Шолохові. Там же ці книжки й продавалися. Селяни, особливо ті, які, не пориваючи зв'язок із землею, були працевлаштовані на великих підприємствах Катеринослава, дуже цікавилися українською спеціальною та популярною літературою й охоче купували українські книжки¹⁶.

Особливо показовим у цьому плані є приклад приміського села Мануйлівки. Безпосередній контакт із міською інтелігенцією ставив її мешканців у більш вигідне становище порівняно з жителями віддалених сіл. Мануйлівці мали всі переваги для розповсюдження серед українців-селян товарів із міста, а серед мешканців міста — декоративних кустарних виробів та продуктів харчування із сіл (для цього вони влаштовували кооперативи). Крім того, мануйлівці, маючи численні прибутки від заводів, від землі, від кустарних промислів, від комерції тощо, отримували фінансові можливості для освіти своїх дітей. Це також стимулювало їх обстоювати українську мову викладання у школах і в перспективі створювало реальну можливість відкриття українського університету.

Як бачимо, там, де російський губернатор відстоював реальні інтереси розвитку Російської ж імперії, зацікавленої в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, там українців ніхто не звинувачував ні в “сепаратизмі”, ні в “мазепинстві”, ні в роботі на німецький генштаб. Але переважна більшість російських чиновників працювала не на реальні потреби своєї держави, а на її продажну верхівку, котра, набравши кредити у країн Антанти, сліпо виконувала забаганки їхніх фінансистів, зацікавлених у різкому зубожінні народних мас, задля отримання дешевої робочої сили іноземними підприємцями, котрі нещадно визискували як фізичні сили українців, так і багаті корисними копалинами надра їхньої землі. Саме це й стало однією з головних причин невдач консервативної частини українства у великих промислових містах.

Після повалення російського самодержавства соціалісти, прийшовши до влади на хвилі антивоєнних, пацифістських настроїв, почали в агресивній формі звинувачувати “старі обличчя” з числа української консервативної верхівки в прислужництві царизму та в тому, що вони зацікавленні в продовженні війни заради власної наживи, тимчасом як

¹⁶ В наших товариствах // Рада. 1913. № 202. 26 серпня.

переважна більшість українців бажає миру за будь-яку ціну. Соціалісти весь час упроваджували в суспільну свідомість думку, що головними ворогами малоземельних українських селян є власні великі землевласники з числа української консервативної верхівки. Одночасно соціалісти (окрім С. Петлюри) усіляко протидіяли створенню українського війська. Все це й спричинило в Україні громадянський конфлікт, котрим вправно скористалися російські більшовики, розпочавши проти неї неприховану військову агресію, котрій українці не мали чого протиставити, тож були змушені шукати порятунку у кайзерівській Німеччині.

Визволивши Україну від більшовиків, а потім й від місцевих демагогів соціалістів, німці поставили при владі гетьмана П. Скоропадського, котрий зробив ставку на тих представників української консервативної верхівки, котрі в часи російського самодержавства не скомпрометували себе працею в офіційних імперських структурах, а натомість здобували господарський та організаційний досвід в органах місцевого самоуправління, насамперед земствах, а також в українських кооперативах та “Просвітах”.

Для української влади часів гетьманату П. Скоропадського характерними були великі успіхи у забезпеченні та піднесенні культурно-освітнього рівня суспільства — в цей час відкривалися національні школи, університети, мільйонними тиражами виходили українські книги. Тут позначилися результати кропіткої праці українських земців та кооператорів початку XX ст. Їхня робота також посприяла покращенню матеріального добробуту переважної більшості населення Наддніпрянщини. Так, у цей час в Києві магазини були переповнені промисловими та продуктовими товарами, вирувало духовно-культурне життя. Це пояснювалося тим, що дуже плідно запрацювали українські економічні та культурні установи. Кредитові товариства та союзи товариств, об’єднуючись в банки, такі, приміром, як “Українбанк” та київський “Союзбанк”, а також найбільш фінансово потужні союзи споживчих товариств, такі, як “Дніпровський Союз Споживчих товариств” (“Дніпросоюз”), не лише забезпечували у 1918 і навіть частково у 1919 роках порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, але й проявляли постійну турботу про розвиток науки, культури та особливо освіти¹⁷. Адже українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво, вони таким чином отримували кваліфікованих працівників, вітчизняних спеціалістів. Також своєю успішною економічною та національно-культурною діяльністю вони об’єднували різні регіони України.

¹⁷ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк. 1964. С. 236.

Поряд з незаперечними успіхами в діяльності гетьманського уряду траплялися й невдачі. Деякі з них були абсолютно об'єктивними. Адже люди, котрі все своє життя вирішували життєві проблеми того чи іншого невеликого регіону, не могли відразу ж стати ефективними міністрами такої великої держави, як Україна. Приміром, голова уряду часів гетьманату Ф. Лизогуб, на відміну від своєї земської діяльності, як прем'єр був далеко не ідеальним. У нього не було необхідного для державного мужа розмаху, вільної творчості, сміливості, пошуку. Найголовніші рішення не приймалися, а час йшов. І як він не старався, але, не вмючи відділяти важливі державні питання від другорядних, багато втрачав, і це шкодило загальній справі¹⁸.

Але в гетьманському уряді були й дуже болючі невдачі, пов'язані з суб'єктивними факторами, як-от небажання української консервативної верхівки поділитися своїми статками з селянством. Особливо це стосується такого першочергового завдання, як перерозподілу землі. Ще з перших днів свого правління гетьман П. Скоропадський запропонував розпочати проведення аграрної реформи, котра була головною гарантією для недопущення поширення більшовизму в Україні. Разом із тим ця реформа вимагала від представників української еліти, серед яких було багато великих землевласників, не лише умілої адміністративної роботи, але й готовності пожертвувати частиною своїх земельних угідь, отриманих за службу поваленому російському самодержавству і тому незаконних в очах переважної більшості українського народу. А от до цього представники української верхівки виявилися неготовими. І це при тому, що в ті часи аграрне питання було на Наддніпрянщині головним і від наслідків його вирішення залежало, чи бути Україні вільною демократичною державою, чи опинитися в лабетах більшовизму. Тому, як згодом зазначав О. Реєнт: "Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неувага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувався з півночі"¹⁹.

Також дуже повільно йшло формування власної української армії. Значною мірою це пояснювалося спротивом німців, котрі запевняли

¹⁸ Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. Луцьк 2003. С. 104.

¹⁹ Реєнт О. Зазнач. твір. С. 22.

гетьмана, що українцям не потрібні збройні сили, бо вони й так знаходяться під їхнім надійним захистом. Проте ще однією вагомою причиною був брак серед етнічних українців висококваліфікованих військових спеціалістів, особливо вищої ланки, бо в царській армії керівні посади займали переважно росіяни. Вирішення цього питання змусило П. Скоропадського почати шукати компромісу з росіянами, які в цей час масово тікали до ситої України від більшовиків з їхнім терором, розстрілами, голодом та розрухою. Цей значною мірою вимушений крок гетьмана став однією з головних причиною його поразки. П. Скоропадський розраховував на те, що російські біженці, котрі мали певний організаційний, господарський, фінансовий та головне — конче потрібний в цей час військовий досвід, будуть підтримувати самостійну Україну якщо не з ідейних мотивів, то хоча б заради збереження свого власного життя. На жаль, цього не сталося. Росіяни почали шкодити тим, хто дав їм притулок від більшовиків. Так, сам же П. Скоропадський згадував: “Багато шкоди наробили всілякі громадські об’єднання та організації старої Росії. Серед них траплялися і шановні діячі, але вони губилися серед крикливої братії, яка незрозуміло чому лютувала при згадці назви "Україна" або були підкреслено байдужі до нашої справи. Громадські діячі мали великі зв’язки серед київської громадськості. Вони б мені, якби бажали, добряче допомогли б, але найчастіше знаходилися в опозиції”²⁰.

Цими вимушеними заграванням П. Скоропадського з вороже налаштованими проти українців російськими шовіністами, як і провалом земельної реформи, вправно скористалися соціалісти С. Петлюра та В. Винниченко, котрі, прикриваючись псевдопатріотичною риторикою та звичними криками про “зраду”, підбурили українських селян іти на Київ.

Водночас, пригріті гетьманом російські чорносотенні монархісти, котрі своїми антиукраїнськими діями в значній мірі і стали першо-причиною народного невдоволення, спочатку самі ганебно залишили фронт в бою під Мотовилівкою, відкривши тим самим петлюрівцям дорогу на Київ, а потім здійснили в місті антиукраїнський переворот. 19 листопада 1918 р. головнокомандувач армії П. Скоропадського генерал Келлер відмінив усі положення, вироблені для армії гетьманським Генеральним штабом, та повернув усі старі статuti царської армії. Він оточив себе велетенським штабом крайніх правих монархістів та видав наказ, котрий ліквідував у армії будь-які українські національні ознаки. У Києві та інших українських містах розпочалися шалені нападки на все, що в очах монархістів символізувало собою українську державність. Так,

²⁰ Осауленко Л., Засекін В. Зазнач. твір. С. 482.

був закритий Національний клуб, в державних установах розбивалися бюсти Тараса Шевченка, а українськими рушниками російські офіцери чистили собі чоботи. Все це супроводжувалося репресіями проти патріотично налаштованих українців, притому часто досить поміркованих²¹.

Подібні дії російських шовіністів ще більше розлютили широкі маси українського суспільства і штовхнули їх до С. Петлюри та В. Винниченка, які 14 грудня 1918 р. вдерлися до столиці і почали розстрілювати як російських монархістів, так і тих національно свідомих патріотів, котрі чесно служили гетьману. П. Скоропадський на початку 1919 р. так оцінював ці сумні події: “Ми повинні були піти з України, з’явилася Директорія, протримається вона півтора місяці в Києві, щоб зникнути назавжди зі столиці. Я переконаний, що до Києва вона вже ніколи не повернеться самостійно, а лише при допомозі чи в складі чужих армій. За час перебування Директорії в столиці зникли всілякі ознаки державності України. Все було знищено під корінь. Більшовики, які прийдуть на їхнє місце, застануть там цілковиту руїну, чисту дошку. Однак, якщо аналізувати за цей час українських соціалістів, то вони мало чим відрізняються від більшовицьких експериментів. Та ж конфіскація майна, особливо всіх ювелірних виробів із магазинів, те ж безправ’я громадян, неповага до науковців, освітян і взагалі інтелігентних людей”²².

Узагальнюючи все вищесказане, можемо зробити висновок, що, на відміну від однозначно негативної ролі українських соціалістів, українська консервативна верхівка багато зробила для становлення самостійної Української держави, особливо в гуманітарній сфері. Це стало логічним продовженням їхньої діяльності в органах місцевого самоуправління та тісно пов’язаної з ними кооперації імперської доби. При царизмі ці органи, можливо, навіть в більшій мірі виконували не зазначену управлінську та економічну діяльність, а функцію соціального захисту місцевого населення від засилля великого іноземного капіталу. У часи ж української незалежності вони, зберігши свою соціальну та гуманітарну спрямованість, успішно провадили розпочату ще при царизмі діяльність з економічного об’єднання різних регіонів України. Та разом із тим, унаслідок власних як об’єктивних, так і суб’єктивних невдач та прорахунків, українська консервативна верхівка також несе відповідальність за втрату Україною своєї щойно здобутої незалежності. Тут далися взнаки наслідки більш ніж столітнього розколу українського суспільства, котрі не були оперативно ліквідовані гетьманським урядом, а натомість

²¹ Там само. С. 392–393.

²² Там само. С. 489.

вправно використані спочатку українськими соціалістами, а потім і російськими більшовиками.

REFERENCES

1. Hlyz, Yu. (2017). "Osoblyva dumka" hlasnykh kyivs'koi mis'koi dumy u ii diial'nosti (1871–1914). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, (27), 60–81. [in Ukrainian].
2. Lazanska, T. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Osaulenko, L., & Zasiakin, V. (2003). *Het'man Ukrainy Pavlo Skoropads'kyj*. Lutsk. [in Ukrainian].
4. Reient, O. (1996). *Ukrains'ka revoliutsiia i robitnytstvo: Sotsial'no-politychni ta ekonomichni zminy 1917–1920 rr*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Vitanovych, I. (1964). *Istoriia ukrains'koho kooperatyvnoho rukhu*. New York. [in Ukrainian].